

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Історичний факультет

Кафедра історії України

Дипломна робота магістра

з теми:

**«УКРАЇНСЬКА ПЕРІОДИКА ЯК ЧИННИК
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Виконала:

студентка 2 курсу

IstAb1-M17 групи

Напряму підготовки

032 Історія та археологія

Вужицька В. В.

Керівник:

кандидат історичних наук

Заводовський А. А.

Рецензент:

кандидат історичних наук

Дубінський В. А.

Кам'янець-Подільський, 2018 р.

З М І С Т

ВСТУП	3
I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	7
II. УКРАЇНСЬКА ПЕРІОДИКА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (ДРУГА ФАЗА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ)	18
III. УКРАЇНСЬКА ПЕРІОДИКА НАДДНІПРЯНЩИНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ТРЕТЬОЇ ФАЗИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ НА ПОЧАТКУ XX СТ.	45
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	83

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Глобальні перетворення у сучасному українському суспільстві вивели в число найбільш пріоритетних напрямів історичної науки проблеми українського націєтворення та розбудови самостійної української держави. Дослідники сьогодні намагаються повно і всебічно проаналізувати весь комплекс аспектів, які сприяли активізації українського національного будівництва, творення української держави, здатної до самостійного культурного, наукового і політичного життя.

Особливо вагому роль в українській національній мобілізації відіграло друковане слово, яке було і залишається одним з найважливіших чинників процесу національно-державного будівництва, розвитку національної культури, мови, духовності. Саме тому усі поневолювачі українського народу починали боротьбу проти українців із заборони часописів, переслідування діячів преси. Адже, як слушно відзначав український культурний діяч, історик і пресознавець М. Сагарда, «періодична преса є та сама форма, в якій найзручніше накреслювати й освітлювати нові проблеми, дати відповіді на силу нових запитів, що виникають щоденно в процесі розвитку державного, економічного й культурного будівництва» [116, 14].

Через пресу наука і література, мистецтво і освіта найбільше впливають на свідомість читача, саме друк в багатьох випадках є засобом формування і відображення духовного рівня суспільства. Через культурні традиції, багато з яких акумульовані в друкованій духовній спадщині нації, здійснюється зв'язок часів, епох, який оберігає суспільство і цивілізацію від катастрофи асиміляції. А гідне ставлення до друкованих джерел є запорукою національного самозбереження української нації.

Будуючи нову державу, українці виробили і нову національно-культурну політику та ідеологію. Одне з провідних місць в ній займають питання задоволення потреб у друкованому слові усіх націй та народностей, що

проживають на території України. Цим зумовлений не тільки теоретичний, але й значний практичний інтерес до вивчення діяльності преси.

Необхідність вивчення преси зумовлена ще й тим, що періодика як безцінний документ часу поступово знищується, зникає через неналежні умови зберігання чи недбале ставлення. Уже сьогодні неможливо відновити десятки видань, а з кожним роком ця кількість зростає, залишаючи недослідженим цілий пласт культури [91, 380].

Однак незважаючи на те, що більшість істориків, вивчаючи ту чи іншу проблему, зверталися до окремих українських часописів, які видавалися на теренах Наддніпрянської України з другої половини XIX - на початку XX ст., преса як чинник української національної мобілізації, ще не була об'єктом окремих наукових досліджень, що, відповідним чином, також позначається на актуальності нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є процеси українського націєтворення в Російській імперії, становлення системи української періодики, її зміст, національна проблематика й специфіка.

Предметом дослідження є українські періодичні видання Наддніпрянщини як важливий чинник української національної мобілізації другої половини XIX – початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 50-х рр. XIX ст., тобто відтоді, коли, незважаючи на різні урядові заборони щодо українського друкованого слова, робляться спроби заснування національних друкованих видань, й завершується 1914 р. – роком повної заборони усіх українських часописів у Російській імперії.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію дев'яти українських губерній Російської імперії та окремі регіони Російської імперії, де видавалася українська періодика.

Мета роботи полягає у дослідженні та узагальненні через призму української преси історичного досвіду національної мобілізації українців та боротьби за утворення незалежної Української держави, обґрунтуванні ролі

преси як важливого чинника у суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних перетвореннях.

Для реалізації мети було визначено наступні **завдання**:

- проаналізувати стан вивчення історіографії досліджуваної проблеми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- з'ясувати місце і роль української інтелігенції у зародженні і подальшому функціонуванні українського друкованого слова;
- в'яснити місце, роль та значення української преси в українській національній мобілізації під час другої (культурницької) фази українського націєтворення;
- на матеріалах преси з'ясувати основні аспекти в соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній розбудові української нації, чинники, що сприяли пробудженню національної свідомості у третій (політичній) фазі українського націєтворення;
- проаналізувати у контексті української преси основні засади українського національного та державного будівництва на початку ХХ ст.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці проведено комплексне систематичне дослідження української преси Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як важливого чинника у національному та державотворчому будівництві незалежної Української держави. В роботі на основі широкого кола джерел і великої кількості різнотипної літератури проаналізовано вплив української преси на суспільно-політичні процеси в цілому, політичне й національно-культурне життя української нації, внесок преси у творення незалежної України. До наукового обігу введено цілий масив матеріалів періодики, який був в обмеженому доступі, але не втратив актуальності досьогодні, що дозволило не лише повному оцінити відомі або маловідомі історичні факти, а й представити українську пресу як складне, багатовидове та багатожанрове явище, як самостійний об'єкт наукового вивчення.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сам матеріал, а також висновки дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих наукових праць з історії України; для уточнення наукової концепції новітньої історії України; для розробки загальних і спеціальних курсів лекцій у вузах, при проведенні семінарських занять з історії України тощо.

Апробація дослідження. Дипломна робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри історії України. Основні положення і результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та на науковій конференції студентів і магістрантів історичного факультету у квітні 2018 р. Матеріали доповіді опубліковані в збірнику «Наукові праці студентів і магістрантів історичного факультету» за 2018 р.

Структура роботи визначається метою та завданнями дослідження. Вона містить вступ, три розділи, висновки і список використаних джерел та літератури. Загальний об'єм – 92 сторінки.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження джерел та різнобічної літератури були зроблені наступні висновки:

1. Українські землі були перетворені царським урядом у сировинний і інтелектуальний додаток Російської імперії. Після підпорядкування та завоювання великої кількості народів самодержавство виробило політику, яка повинна була сприяти поступовій асиміляції національних окраїн. Головним її принципом щодо України було заперечення самого факту існування окремої української нації. Згідно з офіційною доктриною, український народ вважався «малоросійською» племінною гілкою триєдиної руської нації. З цієї засадничої тези випливали два висновки. По-перше, особи українського походження, які хотіли зректися своєї національності і прийняти «загальноросійську» («общерусскую») віру, не підлягали дискримінації. По-друге, систематичних і нещадних переслідувань зазнавали всі особи та товариства, які утверджували українську національну самобутність чи то в політичній, чи в культурній сфері.

2. Заборона української преси та друкованого слова незалежно від їхнього змісту, лише на мовному ґрунті, була унікальним явищем навіть за умов Російської імперії. Для контрасту слід зазначити, що навіть у час суворих антипольських репресій після повстання 1863 р. друкування польських книг і газет не припинялося. Та попри це національно-визвольний рух українців зростав і міцнів пропорційно тому, як відкладалося вирішення українського питання, пропорційно нездатності чи небажанню російського уряду відмовитися від автократичних засад централізму.

3. Антиукраїнська політика і практика російського самодержавства була спрямована на ліквідацію українського руху, на повне зросійщення та асиміляцію, що викликало обурення та опір українців, посилювало національну мобілізацію і було, по суті, одним з каталізаторів формування української національної ідеї.

4. У другій половині XIX – на початку XX ст. українські громадські і політичні діячі, розуміючи значення преси для української національної мобілізації, намагалися започаткувати цілий ряд україномовних періодичних видань. Для цього їм довелося протидіяти урядовій політиці царської Росії.

5. Стан преси в Україні визначався передовсім суспільно-політичними й економічними факторами. Саме вони зумовлювали зростання потреб в освічених людях, а отже і зростання кількості різнотипних видань. Однак умови для розвитку преси в умовах царизму були згубними для становлення і розвитку українського друкованого слова.

6. Завдяки діяльності української преси національний рух українців на початку XX ст. зміг звільнитися від вузьких рамок етнографічного культурництва і вступити у вищу, політичну стадію свого розвитку. Водночас в результаті політичної диференціації, що загострилася у його середовищі, він так і не консолідувався на основі єдиної національно-політичної ідеї, яка змогла б об'єднати всіх учасників боротьби і повести за собою широкі маси українського народу. На початку XX ст. український національний рух завдяки пресі вступив у вищу стадію свого розвитку, що виявилось у створенні політичних партій та розгортанні мережі їхньої періодики.

7. Загострення революційної ситуації в Російській імперії напередодні першої російської революції призвело до лібералізації цензурного режиму, що дало можливість легально видавати українську періодику. У 1905-1907 рр. з'явилися цілий ряд видань, в яких порушувалися питання вирішення всього комплексу політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем українців, що проживали в Російській імперії.

8. У другій половині XIX – на початку XX ст. українська преса стала неодмінним атрибутом української національної мобілізації. Без неї був неможливий поступ суспільно-політичного життя, виборювання і збереження самостійної і незалежної Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Матеріали періодики

1. Вартовий П. Яка тепер народна школа на Вкраїні // Життя і слово. 1896. № 4. С. 250-257.
2. Вибори на Україні // Слово. 1907. № 14. С. 4.
3. Грушевський М. Позорной памяти // Украинский вестник. 1906. № 1. С.29-31.
4. До історії указу 1876 р. про заборону українського письменства // Україна. 1907. Т. 2. С.141-144.
5. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна. 1907. Т. 1, Кн. 1. С. 58.
6. Донцов Д. Мрії Струве і кампанії та дійсність // Слово. 1909. № 9. С. 3-6.
7. Донцов Д. Націоналізм чи сервілізм // Націоналіст. 1992. № 1. С. 2-11.
8. Донцов Д. О любви к Отечеству и народной гордости // Слово. 1909. № 14. С. 6-7.
9. Житецький П. Київська «Громада» // Украинская жизнь. 1913. № 10. С. 46-47.
10. Ільченко А. Про місцеве самоврядування. // Слово. 1907. № 9. С. 10.
11. Капельгородський П. Брак національної свідомості // Рада. 1907. № 55, 7 берез. С. 2.
12. Лозинський М. Українська народна партія // Літературно-науковий вісник. 1905. Кн. V. С. 145-159.
13. На службі народу // Рідний край. 1908. № 32. С. 3.
14. Петлюра С. З українського життя // Україна. 1907. Т. IV. С. 41-58.
15. Порш М. Відносини України до інших районів Росії // Літературно-науковий вісник. 1912. Т. 59. С. 527-544.
16. Порш М. До питання про автономію // Літературно-науковий вісник. 1907. Т. XXXVII, Кн. V. С. 344.

17. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-науковий вісник. 1907. Т. XXXVII, Кн. 1. С. 130-139.
18. Порш М. Про національну неволю та про те, як з неї визволитися. Продовження // Слово. 1907. № 21, 20 жовтня. С. 5-6; № 22, 27 жовтня. С. 7-9; № 23, 3 листопада. С. 11-12; № 29, 16 грудня. С. 11-12.
19. Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // Робітник (Львів). 1910. Ч. 3. С. 3-9.
20. Рибалка Л. Національні проблеми соціалдемократичного руху в Росії // Наш голос. Львів, 1911. № 6-8, Квітень-травень-червень. С. 260-264.
21. Рибалка Л. Про одну заяву // Наш голос. Львів, 1911. № 6-8. С. 355-361.
22. Стешенко І. Український національно-культурний рух за 1905 р. // Вільна Україна. 1906. №1-2
23. Тагон С. Внутрішній огляд. З приводу нового закону про Думу // Вільна Україна. Санкт-Петербург, 1906. № 3, Березень. С. 26.
24. Тучапский П. "Вільна Україна". Політично-літературно-науковий місячник // Вестник жизни. Санкт-Петербург, 1906. № 6. С. 53-54.
25. Тучапский П. К вопросу об автономии Украины // Вестник жизни. Санкт-Петербург, 1906. № 9. С. 26-42.
26. Украинская печать // Украинский вестник. 1907. № 1. С. 4.
27. Юркевич Л. Паки і паки // Дзвін. 1914. № 6. С. 549-550.

Епістолярія

28. Відкритий лист РУП до міністра внутрішніх справ Сипягіна // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст.: Зб. документів і статей: В 3-х т. Нью-Йорк, 1990. Т.І. С.73-74.
29. Грінченко Б. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ: Ін-т укр. археограф., 1994. С. 99-124.
30. Драгоманов М. Листи до І.Франка та ин. 1877-1895. Львів, 1908. 175 с.
31. Лисенко М. Листи. Київ: Мистецтво, 1994. 174 с.

32. Лист Л.Українки Ф.В.Волховському від 4 (17) березня 1903 р. / Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ: Наукова думка, 1992. С. 354.

Мемуаристика

33. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1880-1917 рр. Львів, 1936. 154 с.
34. Витте С. Воспоминания. Берлин, 1924. 240 с.
35. Грушевський М. Спомини // Київ. 1989. № 9. 244 с.
36. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле. Вінніпег, 1949. 120 с.
37. Житецький І. «Перші кроки «Киевской старины» та М.І.Костомаров» // Україна. Київ, 1926. Кн. 4. С. 119-129.
38. Житецький І. «Кіевская Старина» 50 років тому // За сто літ. Київ, 1928. С. 58-81.
39. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1934. Т. 3. 340 с.
40. Мияковский В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг // Летопись революции. 1924. № 4. С. 136-139.
41. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880- х років // За сто літ. 1929. Кн. 4. С. 14-19.
42. Чикаленко Є. Спогади: У 3-х ч. Львів. 2007. Ч. I–II. 204 с.
43. Чикаленко Є. Щоденник. Львів, 2009. 496 с.

Документи і матеріали

44. Багалея Д. «Просвіта» // Очерки по истории украинской культуры. Харьков: Печатное дело, 1911. №4. С. 11-19.
45. Грінченко Б. Тяжким шляхом: Про українську пресу. Київ, 1906. 58 с.
46. Грушевський М. На порозі нової України. Армія // На порозі нової України: гадки і мрії. Кмів, 1991. 120 с.
47. Грушевський М. З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня. Київ, 1907. 84 с.

48. Герасименко В. Заборонені українські рукописи 80-х років XIX століття (за даними Одеського окр. архіву) // Записки українського бібліографічного товариства в Одесі. Одеса, 1928. Ч. I. С. 15-27.
49. Данилова В. «Кіевская старина» по цензурным документам» // Бібліографічні вісті. 1925. № 1/2 (8-9). С.59-71.
50. Драгоманов М. Переднє слово // Громада: Українська збірка / Впор. М. Драгомановим. Женева, 1878. 101 с.
51. Доманицький В.М. Український видавничий рух Росії за останні п'ятнадцять літ // Перший український просвітньо-економічний конгрес. Львів, 1910. С. 81-96.
52. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства // Україна. 1907. Т. 4, Кн. 2/3. С. 17-34.
53. Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали. Київ, 1997. 405 с.
54. Устав и основоположение Союза русского народа. Москва, 1906. 8 с.
55. Енциклопедія українознавства. Т. 8. 338 с.
56. Єфремов С. Вне закона: к истории цензуры в России // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. Київ: «Дніпро», 1993. С. 14-47.
57. Катков М.Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» (1864 г.). Москва, 1887. 125 с.
58. Кирило-Мефодіївське Товариство. Т. 3 / Упор. О.Франко та ін. Київ, 1990. С. 1-76.
59. Кілька записок М.Костомарова з 1859 -1870 років // Україна. 1929. № 10/11. С. 307-314.
60. Кулжинский И. О зараждающей, так называемой, малорусской литературе. Киев: Типография В.И.А.Давиденко, 1863. 54 с.
61. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне спрямування) // І.Нечуй-Левицький. Українство на літературних полях з Московщиною. Культурологічні трактати / Упор. М.Чорнопиский. Львів: Каменяр. С. 64-126.

62. Національні відносини в Україні в ХХ ст: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. 394 с.
63. Общественное движение в России в начале ХХ века / Под ред. Л.Мартова и др. Санкт-Петербург, 1914. Т.III, Кн.5. 249с.
64. Пыпин А. История русской этнографии: Этнография малорусская. Санкт-Петербург, 1891. 102 с.
65. Союз русского народа: по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. Москва; Ленинград, 1929. 120 с.

Монографії, брошури, статті

66. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
67. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. Київ: Основні цінності, 2001. 256 с.
68. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років ХІХ ст. Київ, 1959. 216 с.
69. Гермайзе Й. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ: Книгоспілка, 1926. 152 с.
70. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження. Київ: Смолоскипи, 1996. 120 с.
71. Горевалов С. І. Військова журналістика України: історія і сучасність. Львів: Військ. ін-т при ДУ «Львівська політехніка», 1998. 387 с.
72. Грицак Я. Національне відродження (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) // Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. Львів: Світ, 1996. 378 с.
73. Грінфелд Л. Типи націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. Київ: Смолоскипи, 2000. С. 688-703.
74. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. 204 с.

75. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. С. 141-154.
76. Даниленко В. «Українізація» в минулому і тепер // Освіта. 1993. 25 черв.
77. Дей О. Українська революційно-демократична журналістика. Київ, 1959. 492 с.
78. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. Київ, 1980. 204 с.
79. Дмитрук В. Нарис історії української журналістики ХІХ ст. Львів, 1969. 145 с.
80. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. Київ: Смолоскипи, 2000. С. 188-196.
81. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. Відень, 1916. 94 с.
82. Дорошенко Д. Нарис історії України. Мюнхен, 1966. Т. 2. 899 с.
83. Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху II пол. ХІХ ст. Мельбурн, 1994. 308 с.
84. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ-Ляйпціг, 1919. Т. 2. 304 с.
85. Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
86. Животко А. Історія української періодики. Регенсбург, 1946. 264 с.
87. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ, 1993. 126 с.
88. Заводовський А. Ідея майбутньої української державності в соціал-демократичній пресі Наддніпрянщини початку ХХ ст. // Політологічний вісник. 2001. № 8. С. 110-118.
89. Заводовський А. Преса початку ХХ ст. як джерело дослідження становлення української ідеології, національної освіти, церкви і культури на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5. С. 262–271.

90. Заводовський А. Українська національна ідея в подільській пресі 1906 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. Т. 2 (4). С. 79-84.
91. Заводовський А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 7 (9). С. 379-386.
92. Замлинський В. О., Палієнко М. Г. «Журнал «Киевская старина» під царською цензурою» // Укр. іст. журнал. 1993. № 10. С. 62-76.
93. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні в 1917-1920 р. // Укр. істор. журнал. 1998. № 3. С. 12-23.
94. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX – ХХ ст.) / За загальною ред. д-ра іст. наук Я. Й.Малика. Львів:ЛДУ, 1998. С. 66-120.
95. Історія української дожовтневої журналістики. Львів: Вища школа, 1983. 354 с.
96. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – ХХ ст.: Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. С. 395.
97. Книга і друкарство на Україні. Київ, 1995. 138 с.
98. Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні. Київ: Хрещатик, 1992. 120 с.
99. Крупський І. Особливості та умови функціонування української національно-патріотичної журналістики Наддніпрянської України періоду Першої світової війни // Українська журналістика: формування сучасного обличчя: Вісник Львів. ун-ту, серія журналістики. Львів, 1993. Вип. 18. С. 58-62.
100. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (II половина XIX – I чверть ХХ ст.). Львів: Світ, 1995. 182 с.
101. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. Львів: Інститут народознавства, 1995. 415 с.

102. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Київ, 1984. Т. І. 305 с.
103. Лосєв І. Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ ст. // Сучасність. 1999. № 11. С.120-126.
104. Лукасевич Л. Нарис історії української преси 1816 – 1930. Варшава, 1930. 270 с.
105. Малик Я., Вол Б., Красівський О., Трофимович В., Чуприна В. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX – ХХ ст). Львів: Видавничий центр Львів. ун-ту, 1998. 328 с.
106. Мартинець В. Ідеологія організованого й так званого волевого націоналізму. Вінніпег, 1954. 120 с.
107. Мороз В. Україна в ХХ ст. Тернопіль: вид-во Управління по пресі, 1992. 128 с.
108. Нариси з історії українського національного руху / За заг. редакцією В. Г. Сарбея. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 208 с.
109. Осадчий М. Микола Міхновський – журналіст // Українська журналістика: Генезис і сучасні проблеми / Зб. наук. праць. Вісн. Львів. ун-ту. Серія журналістики. Вип. 17. С. 64-69.
110. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1992. Т.2. 608 с.
111. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕК, 1998. 534 с.
112. Пустовіт Т. Симон Петлюра (Полтавський період) // Він – з когорти вождів: Кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. Київ:Дніпро. С. 7-43.
113. Романюк М. Науково-дослідний центр періодики: проблеми становлення і творчого пошуку // Укр. періодика: історія та сучасність / Доп. та повід. III Всеукр. наук.-теорет. конференції. Львів, 1995. С. 3-11.
114. Русанов А. Газетна справа на Україні // Нова книга. 1924. №1. С. 12-16.
115. Рябінін-Скляревський О. Український друк і комітет цензури 1890-х років // Літературний архів. Харків, 1930. С. 221-236.
116. Сагарда М. Обсяг поняття періодика // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. 1928. № 2. С. 13-16.

117. Саменко Л. Самостійна Україна. Львів, 1999. 68 с.
118. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журнал. 1993. № 7/8. С. 3-16.
119. Сарбей В. Г. Становлення нації та піднесення національного руху // Укр. іст. журнал. 1991. № 5. С. 10-19.
120. Сидоренко О., Шудря Н. Нездійснені проекти українських періодичних видань II пол. XIX – поч. XX ст. // Вісн. Київ. держ. ун-ту. Київ, 1991. Вип. 23. 129 с.
121. Сосновський М. Дмитро Донцов: політичний портрет. Нью-Йорк, Торонто, 1974. 209 с.
122. Субтельний О. Історія України. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
123. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерзі-Сіті, 1974. 207 с.
124. Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету 1834-1999. Київ: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. 348 с.
125. Украинский вопрос / Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». Москва, 1917. 108 с.
126. Україномовна преса Росії 1905-1907 рр.: Анот. покажчик періодичних видань / Укл. О. І. Сидоренко. Київ, 1987. 28 с.
127. Українська суспільно-політична думка в XX столітті (Документи і матеріали): У 3-х т. Нью-Йорк: Сучасність, 1983. Т. I. С. 19-23.
128. Феденко П. Український рух у XX столітті. Лондон: Наше слово, 1959. 267 с.
129. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів: Накладом Укр.-рус. Вид. спілки, 1910. 48 с.
130. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні. Вінниця, 1927-1928. 108 с.
131. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX ст. (1900-1941): Стан і статус. Б.м.: Сучасність, 1987. 295 с.

132. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. Київ: Наукова думка, 1991. 172 с.
133. Шморгун П. М. В умовах загальноросійської революційної кризи (початок XX ст.) // Історія України. Курс лекцій. В 2-х ч. Київ: Либідь, 1992. Ч.2. 256 с.